

Božidar Milić¹

URBANA I RURALNA NASELJA NA OBALAMA SKADARSKOG JEZERA
U FUNKCIJI NJEGOVE ZAŠTITE

CONTRIBUTION OF URBAN AND RURAL SETTLEMENTS IN THE COASTAL
AREA OF SKADAR LAKE TO ENVIRONMENTAL PROTECTION OF SKADAR
LAKE

Izvod

U radu su prikazana urbana i ruralna naselja, njihov nastanak i karakteristike, naslijeđene strukture i njihovo stanje danas. Govori se o ljudima kao stvaraocima i njihovoj ulozi u zaštiti područja i promjenama koje su ih pratile ili su ih oni uslovljavali; o značaju valorizacije nasljeđa i daljne namjene prostora stvaranjem funkcionalnih zona kao činilaca. Uloga prostornog planiranja u koncipiranju razvojne komponente i zaštite takođe su razmatrani.

Ključne riječi: urbano, ruralno nasljeđe, pejzaž, zaštita, ambijent, istorijski spomenici, planiranje.

Abstract

This paper presents description of urban and rural settlements, their origin and characteristics, inherited structures and their existing state. The study deals

¹ Dr Božidar Milić, dipl.ing.arh. redovni profesor na Građevinskom fakultetu Univerziteta u Podgorici.

with people and their role as creators, the changes which followed them or those they have created themselves, then the importance of inheritance valorization and future land use pattern for protection of Skadar Lake as well as developing the functional zones with heterogeneous program contents in a way to satisfy the needs of protection and urban planning. Due to the integral unification and protection of this area the paper gives comparison between natural and built-up heritage. The role of physical planning in outlining development components and protection is discussed, too.

Key words: urban, rural, heritage, landscape, protection, ambience hiostikal monuments, planning.

UVOD

Rijetka raskoš prirode, neoskrnavljena ljepota, prirodne i geografske karakteristike, mogućnosti za organizovanje uslova za život, bili su motivi za intezivno naseljavanje područja obala Skadarskog jezera. Pod upravom zetskih vladara oblast Skadarskog jezera bila je kroz cio srednji vijek značajno političko, kulturno i graditeljsko područje.

Voda, bogatstvo flore i faune, razuđenost obale sa brojnim ostrvima, zatonima i zalivima, oko 70 kulturno-istorijskih spomenika, 75 seoskih naselja u priobalnom dijelu, dvije varošice, povoljnosti za svaku vrstu saobraćaja, sačinjavaju ambijentalnu vrijednost područja koje se svrstava u jedinstvenu prostornu cjelinu na Balkanskom poluostrvu pa i šire. Jezero je vrstan rezervat, u njemu je našlo stanište preko 45 vrsta riba iz 18 grupacija. Izrazito povoljan položaj, blaga mediteranska klima, mala dubina, bogata vegetacija i veličina jezera, usloveli su da je Skadarsko jezero najveći evropski zimovnik za 264 vrste ptica. Stanište brojnih vrsta divljači, velika izvorišta pitke vode, poljoprivredni kompleksi, pristupačnost i dr. čine ga izuzetnim prirodnim resursom, čija valorizacija treba da doprinese potrebama organizacije turizma, lova i ribolova, poljoprivrede, korišćenja pitke vode, saobraćaja i dr.

KARAKTERISTIKE PODRUČJA

Skadarsko jezero sa svojom okolinom predstavlja raznovrstan i interesantan prostor. Smješten između visokih planina krečnjačkog sastava i izrazito niske Zetske ravnice, odlikuje se sitno razuđenom obalom, čija je dužina 162 km. Dugo je 44 km i široko 14 km sa površinom između 354 i 505 km², zavisno od vodostaja, što ga čini najvećim jezerom u južnoj Evropi. Dubina Jezera kreće se od 8 do 10 m. Odlikuje se velikim količinama vode koju pothranjuju brojne rijeke, izvori, vrela i obilne padavine.

Na području Skadarskog jezera smenjivalo se više civilizacija, o čemu svjedoče mnogobrojni ostaci materijalne i duhovne kulture čija slijevitost je izražena u brojnim utvrđenjima, crkvama, manastirima, naseljima i pejzažnom ambijentu. Oni svjedoče o značajnoj ulozi ovog područja u izgradnji i stvaranju nacionalne kulture. Ti dragocjeni ostaci prošlosti predstavljaju jednu vrstu izvornih dokumenata koji nam pomažu da razumijemo pojedine periode iz istorije naših naroda, društvene i ekonomske odnose, uslove i način života. Oni podsjećaju na burnu istorijsku prošlost ovog regiona i svjedoci su odnosa prirode i čovjeka s jedne, i ljudskih zajednica sa druge strane.

Veliki broj ruralnih i urbanih aglomeracija svjedoče o življenju nekada a istovremeno i o intenzitetu i transformaciji ka novim kretanjima. Posebno vrijedni lokaliteti, manastirski kompleksi zadužbine su manastir Prečista krajinska kod Ostrosa iz XI vijeka, zadužbina zetskog kneza Jovana Vladimira; Moračnik-ostrvo u nizu gorica sa Bogorodičnom crkvom, zadužbina Balšića sa početka XV vijeka; Beška sa skupinom mauzoleja Balšića, sa crkvom Sv. Đorđa i Bogorodičin hram iz XIV vijeka; Starčeva gorica sa crkvom Uspenja Bogorodice iz XIV vijeka, zadužbina Balšića; Vranjina sa manastirom Sv. Nikole iz XII vijeka; Kom sa crkvom uspenja Bogorodice, zadužbina Crnojevića iz početka XV vijeka; Orahovo kod Virpazara, manastir podignut u XV vijeku, zadužbina Balšića.

Pored zadužbina vladara Balšića, Crnojevića a kasnije i Petrovića, treba pomenuti i Žabljak, Lesendro, Grmožur, Vranjinu, Virpazar, Rijeku Crnojevića, Obod, Besac, Mijelu, seoska naselja Godinje, Seoca, naselja u Krajini, na obalama Rijeke Crnojevića, u zaleđu crmnička sela, ribarska naselja na obali i na ostrvima. Svi oni predstavljaju vrijedan fond kulturnog nasleđa.

U tako širokom izboru kulturnih vrijednosti posebnu ulogu imaju pojedinačni objekti koji pripadaju značajnijem građevinskom nasljeđu, predstavljaju umješnost čovjekovu da koristi sve uslove koje su mu priroda i prostor pružali, pri čemu je to znalački i originalno primjenjivao u rješenjima kojima je organizovao život i rad. Uvijek je rađeno spontano, bez neke uslovljene regulative koja bi unaprijed opredeljivala urbane ili ruralne cjeline ili dio njih.

Radi se o starim naseljima, većinom smještenim uz obalu, u zalivima ili zatonima sa pogodnošću za izgradnju malih pristaništa koja bi bila prirodno zaštićena, sa tipičnom i originalnom obradom koja je karakteristična za čitavo područje. To su kamene kuće sa jednovodnim i dvovodnim krovovima i sa pokrivačem od ćeramide, zatim sa kamenim svodovima, terasama, intimnim dvorištima, nenametljive svojim djelovanjem, usklađene sa ambijentalnim pejzažem i maksimalno prilagođene terenu. One odražavaju posebnu vrijednost poštovanja prirodnih uslova i veoma korektnu saradnju čovjeka sa prirodom. Materijal - kamen koji je uslovljavao način obrade i gradnje, formirao je poseban izgled i formu kuće ruralnog tipa stambenog i ekonomskog objekta kao što su crmnička kuća, kuća u Krajini, na obalama "fjorda" Rijeke Crnojevića i dr. Tako su nastale po svojoj arhitektonskoj formi i urbanom sklopu karakteristična ruralna naselja na obali Jezera.

Pored ruralnih naselja na obalama Skadarskog jezera nalaze se i dva mala gradska naselja - Virpazar (Vir) i Rijeka Crnojevića.

Virpazar, jezersko pristanište, nalazi se na ušću rijeke Crmnice i Orahovštica u Skadarsko jezero. Smješten je na platou koji je od nivoa Jezera podignut i sa kopnom povezan sa tri mosta. Virpazar je jedno od mladih naselja u Crnoj Gori, nastao je polovinom XIX vijeka kao pazar. Bio je stecište različitih aktivnosti i imao je značajnu ulogu u životu relativno prostranog područja Crmnice, Krajine, Ceklina, Podgorice, Skadra i Primorja.

Virpazar je postavljen sa dosta smisla iako bez neke urbane koncepcije, izrastao u gradić koji zbog svog položaja, živopisnog pejzaža i raznih prirodnih motiva i intimnosti, predstavlja privlačan i prijatan prostor koji čeka valorizaciju svojih odlika. Pored toga, Virpazar ima malu vodenu luku, pored njega prolaze željeznica i magistralni put kojima je povezan sa svijetom. Kako ranije tako i danas, u njemu se odvija puna poslovna i trgovačka aktivnost, razmjena dobara, te turistička i izletnička aktivnost. Mogućnosti koje Virpazar pruža upućuje ga postane važno turističko središte, iz kojeg će se objedinjavati ukupna turistička aktivnost na Skadarskom jezeru sa mogućnostima za različite motivacije kretanja.

Rijeka Crnojevića - gradić koji se nalazi na lijevoj obali istoimene rijeke. U XV vijeku poznata kao naselje Obod (današnji Riječki Grad). Na tom je brdašcu Ivan Crnojević, napuštajući Žabljak pred najezdom Turaka, sagradio svoju novu prijestonicu. Na mjestu gdje je danas crkva, bio je manastir sv. Nikola u kojem je, 1493. godine otvorena štamparija Crnojevića, prva štamparija na slovenskom jugu. Razvijao se kao trgovačko središte, pa je imao i značajnu funkciju za Crnu Goru. Današnje naselje razvilo se početkom XIX vijeka. Zbog svojih povoljnih klimatskih uslova, vladari iz dinastije Petrovića podignuli su tu nekoliko objekata koji su im služili za odmor i rekreaciju.

Rijeka Crnojevića je izuzetno ambijentalno i arhitektonsko nasljeđe. Način kako se razvijala u različitim vremenskim uslovima, predstavlja istorijsku putanju koja se kreće od istorijskih spomenika do izuzetnih pejzažnih kolorita. Danas je, zaobiđena novim saobraćajnicama, dosta izolovano područje koje zbog velikih mogućnosti treba valorizovati i uključiti u program zaštite i razvoja.

ZNAČAJ NASLJEĐA I ULOGA STANOVNIKA

Ističući ono što je davno građeno na ovom području i uslove koji su pratili takav život i saradnju čovjeka sa prirodom, moguće je pretpostaviti da je na obalama Skadarskog jezera u jednom periodu živjelo i do 50.000 stanovnika. Osnovni motiv za stanovanje na ovom području bilo je Jezero, sa svim onim što je ono pružalo za život i opstanak čovjeka. Znači, Jezero - Blato, bilo je zajedničko dobro, služilo je svima, a to je podrazumijevalo i njegovu zaštitu.

Kao potvrda takvog odnosa bilo je to da bez državne intervencije koja se odnosila isključivo na međudržavne odnose u korišćenju Jezera, obalno

stanovništvo Jezero koristilo, čuvalo, uspostavljajući svoju regulativu zaštite koja se odnosila na režim lova i ribolova, način korišćenja opreme, režim u saobraćaju, pa do zaštite od zagađivanja, što je bila najbolja garancija da se Jezero štiti i pravilno koristi u interesu svih. U zaštiti Jezera koju je organizovalo stanovništvo okolnog područja, vrijedno je pomenuti primjer naselja Ceklina u kome je Ceklinski ribolov bio jedinstvena plemenska komuna na vodi u Crnoj Gori koja je svojim pravilima uslovljavala način korišćenja i zaštitu Jezera kao zajedničkog dobra, sa uslovom da "plemiskim imanjem upravlja plemenski zbor, ili onaj koga zbor odgovorno za to odredi". Slično je bilo i u drugim naseljima pored Jezera.

Tradiciju takvog načina zaštite stanovnici su prenosili s generacije na generaciju sve do pedesetih godina ovog vijeka, kada je uspostavljena društvena kontrola nad dobrom koje ima društveni karakter, mada bez jasnog programa razvoja i zaštite. A stanovnici okolnih naselja ostali su bez svojih tradicionalnih obaveza i funkcije.

Drugi problem zaštite javio se sa urbanizacijom i industrijalizacijom, a time i koncentracijom velikog broja stanovnika u gradovima. Obala Skadarskog jezera je doživjela, kao i mnogi drugi ruralni prostori, značajnu demografsku promjenu. Nastalo je veliko pražnjenje područja tako da je veliki broj stanovnika napustio svoja ognjišta i otišao u grad.

Karakteristična je promjena u broju stanovnika koji danas žive na tom području. Naime, od 75 ruralnih naselja u kojima je živjelo nakon II svjetskog rata nešto preko 25000 stanovnika, 30 sela ostalo je prazno, bez stanovnika, a u ostalih 45 sela danas živi nešto oko 10.000 stanovnika i to pretežno starija populacija. Brojnost pojedinih od tih naselja kreće se od 9 do najviše 500 stanovnika. Najveće iseljavanje bilo je iz dijela naselja barske i cetinjske opštine.

Tako je moderna tehnologija povećala koncentraciju stanovništva u gradovima, ispraznila ruralna područja, ostavila pustoš i uvela samovolju i degradaciju životne sredine i njeno ekološko uništenje. Za to je, donekle, očit primjer područje Skadarskog jezera koje je načinom vođenja, bez jasnih programa zaštite i razvoja i brige za iskorišćavanje njegovih resursa, dovedeno na granicu regularnosti, ostavljajući utisak velikog neplanskog rada.

Jezero je očigledno pokazatelj da problem zaštite sredine ne može biti rješavan samo mjerama koje su same sebe cilj već zaštita mora uključiti planiranje koje će prethoditi razvoju. Drugo, zaštićena sredina mora da najsvrshodnije služi vitalnim potrebama čovjeka, pri čemu čovjek i priroda moraju uspostaviti odnose da u procesima koji se uspostavljaju bude osnovno polazište razvoj.

Mora se obezbijediti sprega sredine i onoga koji je uživa. Sva upinjanja na zaštitu Jezera biće nedovoljna dok se stanovnici ili bolje reći korisnici Jezera ne budu angažovali. Ovdje dolazi do izražaja čovjek, njegova aktivnost mora biti usmjerena tako da motivi sredine i motivi ljudi budu jedinstveni, što je veoma značajno. Stambena naselja u zoni zaštite moraju biti nosioci zaštite i unapređenja prirode.

Učešće ljudi i njihova svijest koju treba u tom smislu razvijati, može biti jedna od najvećih i najboljih mjera zaštite sredine. Zaštita svedena na rečim koji nudi program zatvaranja prostora i njegovu zaštitu u vidu strogog rezervata koji se čuva represijom, za Nacionalni park Skadarsko jezero bio bi najgori izbor, neuspješan vid zaštite u ovakvim uslovima.

ZAŠTITA I UREĐENJE PROSTORA

Koncept ekološke zaštite i koncept razvoja moraju biti komplementarni. Ekološku zaštitu ne treba izolovano posmatrati kroz zaštitu pojedinačnih rijetkosti, već ona mora biti primijenjena na cijela područja. Ona mora biti regulator razvoja, kojeg ne može zaustaviti ali mora usmjeriti, a to znači mora prerasti u planiranje da bi prethodila razvoju.

Predjeli Skadarskog jezera predstavljaju izuzetno nacionalno blago, stanište najvrijednije flore i faune u nas, dio kulturne baštine, područje istraživanja, mjesto odmora i rada pa i stanovanja, jednom riječju, neponovljiva komponenta razvoja. Pored toga obuhvata ogromno prostranstvo a time utiče na složenost zaštite, raznovrsne upotrebe i namjene što se mora imati u vidu pri svakom koraku njegovog razvoja i planiranja.

Zaštita prirode u najvećoj mjeri sprovodi se kroz razvoj koji se realizuje kroz tokove prostornog uređenja. Savremeni urbanizam i njegova nadgradnja, prostorno planiranje, zasnovani su radi zaštite i uređenja čovjekove okoline kako u gradovima i naseljima tako i u čitavom prirodnom i socijalnom aktivnom prostoru.

Pristup planiranju područja Skadarskog jezera bio je uvijek u zakašnjenju ili odlaganju, tako da danas područje Skadarskog jezera nema izučenu razvojnu i prostornu orijentaciju. Pitanje je kako revitalizovati prostor kako vratiti te prirodne dragulje savremenim kretanjima i iskoristiti ih. Nema misaonih kriterija kao vodilje za korišćenja recimo tako jednog prirodnog "fjorda" kakav je onaj do Rijeke Crnojevića, obnavljanje i restauraciju ribarskih naselja, lučica, marina, obnavljanje kroz istoriju poznate ribarske flote ladica, čunova, planiranje i razvijanje savremenih servisa, aktiviranje Virpazara, Rijeke Crnojevića i Murića kao centara okupljanja i nosioca razvoja, polazne luke ribara, marine i dr. Pored toga, područje Skadarskog jezera predstavlja najveći nacionalni muzej u prirodi koji bi, uz brižljivo planiranje i pažljivu prezentaciju, bio jedinstven. Sve to bi mu vratilo život, afirmisalo njegove kvalitete i naravno uspostavilo ravnotežu između zaštite i razvoja i imalo značajan privredni karakter.

Izostanak pravovremenog planiranja razvoja uslovalo je da se prirodne vrijednosti i vrijednosti nasljeđa istorijskih spomenika i ruralnih naselja, nijesu nametnule da se razvoj područja usmjeri u stabilniju poziciju, a da se smanji privlačnost velikih polova kao što su Podgorica, Cetinje i Bar i tako smanji mobilnost stanovništva za iseljavanje, i obratno, malo je gradova u našoj zemlji koji imaju tako

idealne uslove za razvoj izletničkog turizma kao gradovi uz Skadarsko jezero, a da to nijesu iskoristili.

Prostorni planovi Crne Gore urađeni osamdesetih godina, posvetili su puno pažnje planiranju globalne koncepcije razvoja područja Skadarskog jezera.

Predviđeno je tim dokumentima da se budući razvoj Skadarskog jezera usmjeri na razvoj turizma, gdje se predviđa organizovanje specijalizovanih vidova turizma, posebno na područjima Virpazara, Žabljaka i Rijeke Crnojevića, kao što su umjetničke kolonije, stručne eskurzije, lovni i ribolovni turizam, jedrenje na vodi, razvoj seoskog turizma, sportovi na vodi, izgradnja objekata za rekreaciju, izgradnja servisa, revitalizacija nasljeđa materijalne kulture i sl.

Pretpostavlja se zaštita Jezera od zagađivanja, posebno voda, zaštita i revitalizacija arhitektonskih objekata ruralne i urbane sredine, dogradnja luke u Virpazaru i izgradnja servisa i razvoj odgovarajuće infrastrukture. Zatim, planira se smanjenje nivoa vode Jezera i oslobađanje značajnih površina poljoprivrednog zemljišta, što bi, sa već postojećim uslovima, pružalo velike mogućnosti za razvoj poljoprivrede kao komponente ostalog razvoja posebno turizma.

Međutim, dalje se gotovo ništa nije uradilo na razradi ovih opredjeljenja datih kroz Prostorne planove, pa je to imalo za posljedicu da su se mnoge akcije korišćenja prostora odvijale bez potrebne regulative, naročito u građenju pojedinih objekata, pa čak i tamo gdje su za određene prostore donijeti planovi.

Služba koja gazduje i vodi zaštitu područja treba da bude služba planiranja i uređenja prirodnih predjela, pri čemu mora težiti da pomiri zaštitu i razvoj. Najbolja zaštita prostora je njegovo unutrašnje planiranje razvoja, a to znači i prag ograničenja za sve one koji spolja ugrožavaju prostor.

Da bi se prostor valorizovao i utvrdili ciljevi razvoja i zaštite, potrebno je sprovesti posebna istraživanja kojima će se ispitati sve mogućnosti privrednog razvoja i njegove komparativne prednosti u pojedinim aktivnostima, polazeći od značaja prirodnih resursa, funkcionalne raspodjele prostora, mreže naselja koja će se uključiti u funkciju razvoja, pa do infrastrukture i saobraćaja. To znači da je potrebno uspostaviti regulativu koja će pratiti, istraživati i planirati razvoj do najsitnijih detalja i, što je najvažnije, realizaciju, uz maksimalni vid ekološke zaštite područja.

Razvoj naselja i svaka druga izgradnja zone starih naselja ili zone novih aktivnosti, posebno turizma, moraju biti usklađeni u cilju postizanja zaštite ambijentalnih vrijednosti i stvaranja adekvatnih vrijednosti koje će taj ambijent dopunjavati. U tome se mora polaziti od toga da svaka nova gradnja ili rekonstrukcija postojećih objekata mora biti u funkciji zaštite pejzaža, prirodnih i naslijeđenih vrijednosti i vrijednosti materijalne kulture. Zone gradnje moraju biti usmjerene uslovima u načinu izgradnje, izbora materijala, načina širenja naselja i osavremenjavanja prostora, uređenja i korišćenja prostora, vodeći pri tome brigu da upotrebljeni materijal, veličina i struktura objekata imaju određenu mjeru, kako bi prirodni izgledi i prirodne karakteristike prostora ostali u izvornom ili barem približno zatečenom obliku, a to znači bez konflikata sa okolinom, nasljeđem i pejzažom. Tu

posebno dolazi do izražaja rekonstrukcija naselja, uvođenje sanitarnih uređaja, otpaci, poljoprivredne aktivnosti, posljedice erozija usljed izgradnje i krčenja šume, provođenje saobraćajnica i njihova kategorizacija, do tehničkih uslova za građenje pojedinih objekata i površina i niz drugih aktivnosti koji su imput za zaštitu od pulsiranja sadašnjih i budućih aktivnosti u naseljima.

Sve to podrazumijeva neophodnost opsežnih i stalnih istraživanja na kojima će se, između ostalog, zasivati i buduća koncepcija uređenje Nacionalnog parka i izrada prostornih planova kao bitnih elemenata zaštite, instrumenata i ekološkog oslonca kod građenja, uređenja, korišćenja i održavanja prostora Nacionalnog parka, odnosno njegovih zona.

Planiranje razvoja Nacionalnog parka, uređenje prostora i realizacija tih planova najveći je doprinos njegovoj zaštiti od unutrašnjih i spoljnih uticaja. Planiranje razvoja i njegova realizacija podrazumijeva ocjenu vrijednosti zona ili njihovih djelova, pa svaki onaj ko te vrijednosti ugrožava mora se suočiti sa njihovom cijenom koju ako ugrožava mora i da plati. U suštini to je najefikasniji vid zaštite. Svaka administrativna zaštita, kako je to sada slučaj, nema perspektive i neće uspjeti da u dovoljnoj mjeri područje zaštiti.

Nacionalni park Skadarsko jezero je prirodna vrijednost koja, izuzev nekih građevinskih intervencija od kojih je najteža ona sa prolazom saobraćajnica i donekle zagadenja vode, je relativno nedirnuta prirodna cjelina koju je smišljenim programima i saradnjom sa čovjekom moguće usmjeriti u razvoj koji će zadovoljiti sve uslove koje pruža Nacionalni park i njegova priroda. Planiranje u Nacionalnom parku je vjerovatno najsloženije među planovima zaštićenih prirodnih područja, usljed kompleksnih funkcija koje proizilaze iz njegove definicije, ali je tako isto i izazov jer se radi o naučnom, kulturnom, estetskom, obrazovnom, vaspitanom, rekreativnom i privrednom korišćenju prostora. Dakle, svrha je da se te, u suštini suprotne orijentacije, planiranjem ne samo usklade nego potpuno integrišu u jedinstveni koncept razvoja.